

Bistandsdilemmaet som hverdagserfaring: De udsendtes tilpasning til det postkoloniale limbo

Bistandsarbejderes møde med det fremmede sociale og kulturelle miljø karakteriseres i artiklen i tre dimensioner: hjemmet, det offentlige rum og arbejdspladsen. Integrationen i denne samlede postkoloniale subkultur sætter de udsendte i stand til at håndtere problemerne med bistandsindsatsens ineffektivitet. Kulturmødet er hverken et problemskabende sammenstød eller en fremadrettet dynamisk kraft, men derimod en stabiliserende mekanisme i en proces som i årtier – og endnu i dag – er blevet kritiseret for ikke at leve op til sit formål.

Af Jan Pedersen

Efter Tony Blairs udmelding om et nyt massivt bistandsprogram til Afrika har sommeren 2005 også i Danmark budt på fornyet debat om udviklingsbistandens større eller mindre succes og om dens hele berettigelse. Gorm Rye Olsen (Center for Afrikastudier) og Stig Jensen (DIIS) lagde ud med et forsøg på at forklare hvorfor Afrika klarer sig så dårligt trods enorme mængder af bistand i de seneste fyrretyve år. Lande i andre regioner – der tænkes specielt på Asien – har skabt vældige fremskridt, selv om de fik mindre hjælp til det og i udgangspunktet var nogenlunde lige så fattige som de afrikanske lande. Forklaringen er, hævder forfatterne, at Afrikas grundlæggende demografiske og sociale strukturer, med rødder meget længere tilbage end kolonitiden, ikke er egnede til at danne grundlag for den udviklingsproces som først Vesten, siden Asien har gennemgået eller gennemgår. Den dag i dag er Afrika tyndt befolket og med store afstande mellem de beboede steder. Kontinentets problemer drejer sig ikke kun om kapital, infrastruktur og uddannelse, men om den sociale sammenhængskraft hen over et nationalstatsligt territorium. Strategierne må tænkes om, på en måde der tager udgangspunkt i afrikanernes muligheder og ønsker. De to kulturer passer ikke sammen. Asiatiske udviklingslandes model kan ikke overføres til Afrika (Jensen & Olsen 2005).

I en senere runde hævdede stud.scient.pol. Rasmus Hylleberg at Afrikas problemer kun kunne løses ved en form for genkolonisering. Vestlige regeringer burde via FN overtage ansvaret for tilvejebringelse af moderne samfundsinstitutioner og forvaltningsapparater. Når denne *statsopbygning* først var vel i gang og afrikanerne befriet for de kleptokratiske diktatorer der i dag er ved magten, skulle de nok – med Afrikas store menneskelige og naturgivne ressourcer – selv sørge for at skabe vækst i økonomien (Hylleberg 2005).

Senest har tidligere udviklingsminister og EU-kommissær Poul Nielson i et forsvar for en vedvarende indsats med ulandsbistand slået de to forklaringsmodeller, den kulturelle og den politiske, sammen. I et interview betoner han først at det kun er inden for de seneste hundrede år at modernitetens kultur: teknologi,

organisationsformer, uddannelse osv., overhovedet er kommet til Afrika. Det kulturelle catch-up må have sin tid. Dernæst vender han sig fra kultur til politik: Det er sandt at der mangler demokrati, hæderlige politikere og stabile og pålidelige institutioner, men forsinkelsen på dette særlige område er blevet større på grund af den kolde krig, som gjorde det muligt for dårlige ledere at hente støtte udefra. De senere år er det dog gået i den rigtige retning (Nielson 2005).

Norsk frivillig overrækker bomuldsprøve fra forsøgsmark til sin ugandiske medhjælper, som har en pose med til det samme. I den oprindelige billedtekst hed det at de sammen var i færd med at vurdere bomulden. Medieformidlingen af ulandsbistanden er rig på fotos der viser mødet mellem europæer og lokal med et teknisk artefakt som magisk kontaktformidler og symbol på bistandens produktive kraft.

Kilde: *Kontakt* 1968, nr. 1, omslagets s. 2. Foto: Norsk udviklingshjælp.

Disse debatter er ikke ganske nye, og de tre eksempler der her er blevet citeret, dækker ikke alle de væsentlige

aspekter. Specielt må man nævne det vigtige spørgsmål om økonomiske incitamenter og adfærdsmønstre. Sidstnævnte kan drejes i en uproduktiv retning når penge føres ind i et system uden at de instanser som inputtet kommer fra (donorlandene), har en uforventet interesse i og institutionelle midler til at sikre en positiv realeffekt der står i rimeligt forhold til inputtets størrelse. I mangel af klare, rationelle mål og sikre styringsmidler kan mange parter i forløbet, fra donor selv, over leverandører og samarbejdspartnere til modtagere, drage gavn af bistanden, men uden at den endelige hensigt om udvikling opfyldes (Paldam 1997: 35, 150, 196ff).

Netop fordi udviklingsbistandens dilemma – spændingen mellem dens nødvendighed og dens ringe virkning – er så gammelt og velkendt, må man undre sig over hvordan bistanden har kunnet fortsætte så længe, endda under stabile og velkonsoliderede former. Hvis bistanden metaforisk anskues som et hus, danner politiske og administrative *strukturer* bygningens grundform: fundamentet, de bærende vægge og tagryggen. Dette svarer til de ordnede principper i bistanden: ideen om ressourceoverførelse, de strategiske målsætninger og varetagelsen af økonomiske ansvarligheds- og incitamenthensyn. Ud fra en *system*-synsvinkel kan man tale om forskellige funktioner: Ligesom et hus har forskellige typer af rum og diverse tekniske installationer der skal udføre hver sin opgave, er bistanden opdelt i forskellige programmer og fordelt på forskellige sektorer. De indgår i samme strukturelle ramme, men er inden for denne underlagt en arbejdsdeling. Bygnings *substans*: Cement, mursten og bjælker og planker, svarer til de individer der bemande systemerne (Schwanitz 1995: 146-147).

Det er imidlertid kun inden for den billedlige ramme at de enkelte småkomponenter er døde og passive byggematerialer. I den virkelige bistands verden er en integration mellem det systemiske og det menneskelige påkrævet. Uden aktørernes motivation og subjektive forlening af bistandsarbejdet med mening og betydning vil systemet være præget af frustration og krise. Ja, hvis systemet hele tiden i *den grad* har virket så lidt effektivt som debatten tyder på, hvordan kunne det så overhovedet fortsætte? Præmissen om tilstedeværelsen af mening og betydning er jo i så fald ikke opfyldt. Dette paradoks er drivkraften for de spekulationer der udfoldes på de følgende sider.

Brugen af kulturmødebegrebet

Kultur er et vidt og ikke særlig præcist begreb, men i den aktuelle sammenhæng er det rimeligt at benytte det. Hensigten er ikke – direkte – at fokusere på den politiske side, men på *ånden* i bistandsarbejdet. De udsendte tilsluttede sig for det meste de politiske og humanitære målsætninger der lå i bistandsprogrammet; dette indgår som en del af *systemet*. Skellet mellem systemet og det menneskelige er naturligvis ikke absolut. Den enkeltes personlige oplevelse af rollen som udsendt kan hente energi og stabilitet i ideologiske

holdninger og teknokratisk professionalisme. Disse kan dog ikke bære igennem alene, specielt ikke hvis den instrumentelle hensigt slår fejl. Ansvar for funktionsdueligheden ligger da i så meget desto højere grad på en succesrig indretning af hverdagslivet og et harmonisk kulturmøde.

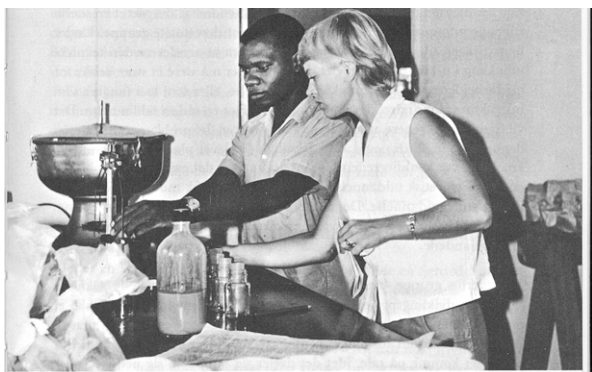
Kulturmøde er et værdiladet ord hvis betydning svinger med dets kontekst. Det kan opfattes rent instrumentelt, i stil med *gode kunderelationer*. Det er uhyre vigtigt at vide hvordan man skal gebærde sig i en forhandlingssituation når modpartens adfærd, normer og forventninger er anderledes end man kan forvente inden for ens egen nationale kultur (Bank-Mikkelsen & Rasmussen 2005). I dagligsproget er ordet kulturmøde ofte konnoteret med begejstring for en verden der åbner sig gennem øget rejseaktivitet, kommunikation og handel og giver individet nye muligheder. I begge tilfælde er betydningen positiv, men et kulturmøde er dog svangert med problemer: Der kan let opstå blokeringer og misforståelser. Disse er tabsgivende, hvad enten det er en kommerciel eller en menneskelig værdimålestok der benyttes. Der skal bygges bro mellem de forskellige kulturer, lyder den implicite konklusion.

I en pessimistisk og kritisk udlægning af begrebet indeholder kulturmødet uvægerligt en magtrelation. Som følge af den europæiske ekspansion og kolonitiden rummer kontakter fra kontinent til kontinent en polaritet mellem hegemoni og underkastelse. Kulturmødet er dette forholds retoriske klædedragt. Det finder ikke sted på lige fod. Den vestlige kultur sætter dagsordenen, mens den anden kultur marginaliseres, og dens medlemmer må antage den hegemoniske diskurs, dog ikke på lige fod med dennes egne sønner og døtre, men i en rolle som *underordnet* eller *sekundært placeret* [engelsk: *subaltern*]. Sådan lyder den klassiske, kritiske postkoloniale teori, markant udtrykt af skikkelser som Fanon og Said (Young 2001: 8-9, 18-19). I globaliseringens kølvand er senere fremkommet en revisionistisk variant der bløder modsætningerne op. Subalterniteten er stadig et bærende princip, men den ensidige underkastelse destabiliseres ved de beherskedes ironiske latterliggørelse af den herskende diskurs og ved hybride kulturformers stigende udbredelse (Bhabha 1994: 4, 86).

Det er en kombination af den optimistiske og den kritiske kulturmødeforståelse der lægges til grund for den følgende diskussion. Eftersom problemstillingen drejer sig om hvilke kræfter der var bærende for den enkeltes funktionelle tilpasning til ulands- og bistandsmiljøet, ligger der stor vægt på de pragmatiske aspekter af kulturmødet, uden f.eks. refleksioner over det svært udgrundelige forhold mellem *jegets* og *den andens* perception af mødet mellem de to parter. Synsvinklen er den europæiske. Beskrivelsen er overfladisk, men ikke af den grund banal; det praktiske, materielle strukturrede liv er ifølge sociologiske og antropologiske klassikere kulturskabende og har overvældende betydning

for både individet selv og for dets funktionelle indpasning i en social struktur (Garfinkel 1999; Douglas 1996).

Undervisning – på billedet et kemiforsøg – var i 1960'erne og 1970'erne et felt som beskæftigede mange eksperter og frivillige. De arbejdede i almindelige lærerstillinger i ulandene, den såkaldte *gap-filling*.

Kilde: Christian Kelm-Hansen: *Frivillig, Mellemfolkeligt Samvirke* 1969, s. 63.

Formålet er ikke at afdække en magtrelation, men denne kan dog ikke ignoreres. Der er jo i helt bogstavelig forstand tale om studiet af en post-kolonial situation. Bistanden kom *efter* kolonistrukturens opløsning og som erstatning for denne. Kulturmødet var struktureret før det overhovedet fandt sted, ikke alene ved bistandsaftalen mellem de involverede lande, hvoraf ulandet var det ene og donorlandet det andet, men ved et indarbejdet sæt af arbejdsdelinger, forventninger og normer der beskrev hvad hvide skulle udrette, og hvordan de skulle opføre sig når de rejste ud til det der engang var kolonierne og i dag kaldes udviklingslande. De overleverede mønstre den udsendte kommer i berøring med, repræsenterer ikke en *egentlig* eller *oprindelig* kultur, men en særlig, historisk videreudviklet variant af den kultur der førhen fungerede som interface mellem landets befolkning og koloniherrerne.

Den historiske dimension og kilderne

Ulandshjælpen er den jævne mands postkoloniale erfaring. Her kan andre end udspekulerede sprog- og litteraturspecialister få lejlighed til at erfare og reflektere over de mange gåder og paradokser i kulturmødets på en gang fascinerende og foruroligende følelse af *andenhed*. Danske agronomer, sygeplejersker, arkitekter, håndværkere – og mange flere faggrupper – har nu gennem fire årtier i en svag, men konstant strøm begivet sig til de tidligere kolonier som eksperter og frivillige. Embedsmænd og organisationsfolk i henholdsvis Danida og Ngo'erne har også taget del i processen. Det samme har lærere og studiekommerater på danske læreanstalter som har modtaget elever og studerende fra den 3. verden, typisk som led i den officielle ulandsbistand. I denne artikel fokuseres alene på de udsendte.

Analyseskitzen, der har et meget stiliseret præg, foldes ud i en historisk præsens, henlagt til et fiktivt tidspunkt der mest ligner 1970'erne, geografisk situeret i det østli-

ge eller sydlige Afrika. Det er hensigten at fokusere på de overordnede træk, og der gøres derfor ikke noget ud af at beskrive de mindre tilpasninger og forandringer som kulturmødeerfaringerne undergik over tid. Først til sidst indgår overvejelser om hvilke betydningsfulde forskelle der er mellem ulandsbistandens guldalder og situationen i dag. De empiriske oplysninger udspringer af arbejdet med afsnittet om perioden 1962-1975 til bogen *Dansk udviklingspolitik historie* (Bach m.fl. 2006). De vigtigste kilder er en sociologisk undersøgelse af MS-frivilliges forhold (Goldschmidt m.fl. 1971), akter om enkeltprojekter og ekspertforhold fra Ulandsstyrelsens møder (RA, UM104.Dan.2/1), udenrigsministerielle akter vedrørende Mellemfolkeligt Samvirke (RA, UM 104.N.13), samt relevante afsnit i værket om norsk udviklingsbistands historie (Simensen 2003: 59-60, 159-162, 180-196; Ruud & Kjerland 2003: 95-109).

Den skråsikre karakteristik af forholdene der i nærværende tekst gives på det relativt spinkle kildegrundlag, henter støtte i deltagerobservation, nemlig forfatterens egen tid som udsendt til Moçambique i årene 1980-1982. Læseren må selv vurdere om denne kendsgerning styrker eller svækker betragtningerne.

Kulturmødets generelle betingelser og kendetegn

Kulturmøder er ikke ensidigt betinget af forskelle og ligheder på et generelt værdi- og adfærdsmæssigt plan. Møderne er ofte *indlejret*, enten i institutionel, teknologisk eller økonomisk henseende. Der eksisterer regler og bånd som inddæmmer kulturens spillerum.¹ Det *kan* stundom hænde at manglende respekt og forståelse for den anden kultur blokerer for at et møde kan finde sted, men det kan lige så vel ske at de kolde instrumentelle systemers mediering indebærer attraktive muligheder for at komme *den anden* i møde, selv hvis der ikke på forhånd er sket en sentimental indføling i det fremmede miljø.

Kulturmødet kan forstås som en omplantningsproces: Den danske bistandsarbejder træder ud af sin egen danske kultur (forstået som den måde livet leves på i Danmark, i bredeste almindelighed) og træder ind i en værtskultur der er geografisk situeret i Syd, dvs. i et af de tidligere koloniområder. Så længe bistandsarbejderen levede i sin egen danske kultur, var han naturligvis underlagt den almindelige økonomiske og sociale segmentering i dette samfund, men ikke desto mindre placeret i den danske kulturs middelfelt. I ulandet, derimod, bliver han aldrig placeret i værtskulturens centrum, men i den særlige subkultur der er bistandens.

¹ Indlejring (*embeddedness*) er blevet et klassisk økonomisk-sociologisk begreb efter Polanyi 1956. Polanyi argumenterer at økonomiske relationer er socialt og kulturelt indlejret – og omvendt. Markedet kan være en mere eller mindre dominerende del af samfundsstrukturen, men er ikke et absolut og universelt vilkår. Tankegangen er her anvendt på en lidt anden måde, ikke vilkårligt drejet, men byggende på de tidligere refererede teorier om det materielle livs og hverdagslivets rutiners store betydning for skabelsen af kulturelle fællesskaber: Kulturen er indlejret i teknologi og økonomi.

Denne defineres ved de fremmedes mange penge, deres faglige ekspertstatus, og deres særlige stilling i det formelle system. Sidstnævnte kan ikke reduceres til socioøkonomisk status eller den prestige der kommer af ekspertise. Bistandsarbejderne nyder godt af en særlig institutionel beskyttelse, i og med at de er til stede som følge af politisk og økonomisk betydningsfulde aftaler mellem modtagerland og donorland eller -organisation. Produktet af disse faktorer er at bistandsarbejderen nyder en nærmest aristokratisk status. Dette er dog ikke det samme som afsondrethed.

Hjemmet

Der er adskillige former for kontakt mellem den udsendte dansker og den lokale befolkning. En af de mest udbredte er med den ansatte i huset som køber ind, laver mad, vasker, stryger og gør rent. Årsagen til at de samme danskere som hjemme aldrig kunne finde på at ansætte fremmed hjælp på fast basis, gør det når de er i Afrika, er i væsentlig grad økonomisk. Behovet udspringer af at infrastruktur og vareforsyning er svage i det underudviklede samfund. Der kan være langt til markeder og butikker, det kan være nødvendigt at stå i kø, og kommer man ikke på det rette tidspunkt, er de attraktive varer måske væk. Den svage og lavproduktive samfundsøkonomi modsvares af at der er billig arbejdskraft til rådighed. Den købestærke kan kompensere for den svage infrastruktur og detailsektor ved at ansætte nogen til at stå i kø for sig. Også andre opgaver i husholdningen kan i ulands-samfundet være behæftet med større besvær end i det højtudviklede samfund og måske ligefrem kræve særlige færdigheder som europæeren normalt ikke besidder, specielt ved udstationering uden for de større byer. Er der ingen elektricitetsforsyning, eller svinger denne hyppigt, er det nødvendigt at kunne lave mad ved et bål af trækul. Indkøbsmuligheder kan være afhængige af netværkskontakter. Vask er måske kun mulig i koldt vand og med intensiv brug af knofedt. Inden for denne forståelsesramme er der tale om at europæeren substituerer den indsats af kapital og råvarer han er vant til hjemmefra, med arbejdskraft. Derved kan han opretholde den levelfod han er vant til inden for hjemmets sfære.

Den økonomiske faktorsubstitution har kulturelle konsekvenser. Adgangen til billig arbejdskraft åbner muligheden for at øge sin egen fritidsmængde, eller alternativt: yde en ulønnet merindsats i sit eget ansættelsesforhold som ulandsarbejder. Det er vist ikke undersøgt af etnologer, og det *kan* være en myte, men det kan også bunde i virkeligheden, når man hører at folk der er hjemvendt fra tjeneste i et udviklingsland, længes efter en tid hvor man kunne gå ind ad sin dør når man kom hjem fra arbejde, og så var der sørget for det hele. Det er også – stadig uden at være videnskabeligt undersøgt – en del af billedet af udsendte-miljøet at der blandt dets medlemmer bruges en del tid på at *snakke om tjenestefolkene*: fejl og dyder, hvordan man skal hindre de skulker og snydere; osv. Også denne side af sagen lader sig til en vis grænse skildre inden for en rent økonomisk begrebsramme, nemlig principal/agent-

relationen. Men produktet af de økonomiske motiver og adfærdsmønstre antager en kulturel karakter: Den udsendte bliver herre i en tyndekultur der tidligere også har eksisteret i Europa, men som på grund af udviklingen i økonomi og arbejdsmarked blev fremmed for det danske samfund i løbet af det 20. århundredes første halvdel.

Der er tale om en hierarkisk social relation der bygger på store forskelle i økonomisk formåen. Samtidig er det en simpel, fri udveksling af tjenesteydelser mod konstanter – og eventuelle frynsegoder – inden for en ulandsøkonomi hvor mulighederne for at finde lønnet arbejde ofte er ringe. Symptomatisk for dette er at hustjenestefolk ikke rekrutteres fra marginale grupper i den lokale befolkning, men er fuldt kapable arbejdere. Deres eneste fælles problem er at tilhøre ulands-samfundets store gruppe af ekstremt fattige. I historisk perspektiv er det ikke bistandsfolkets entré i ulandene der har skabt institutionen. Den kan derimod ses som et eksempel på kontinuitet mellem kolonitiden og tiden efter opnåelsen af national uafhængighed.

For den enkelte person som deltager i systemet, er det ydermere et kulturmøde. Efter den karakteristik der her er givet, kunne man tro at der trods nærheden der opstår ved at færdes meget under samme tag, ville være en stor afstand og fravær af sympati. I personlige beretninger fra udsendte vil man dog ofte høre hvordan de gennem sådanne personlige kontakter har fået et kendskab til og en forståelse for *den andens* eksistensvilkår som de ellers ikke ville have haft mulighed for. At det samme var tilfældet i kolonitidens dage, kan erkendes via kunstneriske vidnesbyrd (Zweig 1995/Link 2001). Et ligevægtigt kulturmøde er det dog ikke. For ulandsarbejderen er det en forbigående livserfaring som kan give grundlag for refleksion og forståelse, men for den subalterne *anden* er den relation som mødet finder sted i, et permanent og tvungent vilkår, uden de dimensioner af distance, overskud og autonomi som europæeren oplever.

Det offentlige rum

Bistandsarbejderen er et privilegeret menneske. Hans gang på jorden er lettere end andres. Den semiotiske markør for dette er den hvide hudfarve. Denne er dog kun et udvendigt signal der ikke betyder noget i sig selv, men dækker over et bredere sæt af forskellige perceptioner hos forskellige aktører i ulands-samfundet. Bistandsarbejderen besidder ingen superioritet. Alligevel kan han forvente at blive behandlet bedre af de lokale indbyggere end disse behandler hinanden, også på en måde der går ud over den almindelige hensyntagen til fremmede som kendetegner de fleste samfund.

Det skal ikke forsøges at give en præcis forklaring på dette kulturfænomen, andet end at det gamle koloniale magtforhold synes at have bevaret en – semi-autonom – eksistens på mentalitetsplanet. Den vanemæssige tankegang understøttes af at den hvide mand typisk er kendt som fageksperten eller virksomheds- eller admi-

nistrationslederen, hvis position kræver en særlig respekt. I mange udviklingslande behandles socialt og økonomisk højere rangerende mennesker ofte med større reverens end de gør i Danmark. Kulturen præges ikke af vore historiske erfaringer med social udjævning og social mobilitet. Den subjektive oplevelse er imidlertid ikke et møde med en underdanig almuekultur, men derimod med venlighed og storsind.

Den anden side af fænomenet er den enorme afstand der reelt består mellem ulandsarbejderen og den lokale indbygger. Der findes praktisk talt ingen fri og rummelig offentlighed hvor et møde mellem de to parter kan finde sted, uden at være struktureret af økonomiske eller professionelle relationer. Alene europæerens høje forbrug og levestandard skiller ham ud fra andre. Bologstandard, beklædning, husholdningsartikler og alt muligt andet man kan finde på at nævne, indgår i definitionen af det skel der aldrig kan overses når medlemmer af de to grupper mødes. Interessen for selv at få de samme goder er naturligvis stor. Dele af befolkningen er så fattig at selv en beskeden tilnærmelse forekommer uden for mulighedernes rækkevidde. Hos andre er bestræbelserne stærke, men den hvide fremmede er kun et benchmark. Selv står han uden for statuskonkurrencen. Pr. definition er hans lotterigevinst – den store – allerede kommet ud, nemlig ved fødslen. Den herved givne kulturdistance er enorm.

Bilen er dét ene, allermest eftertragtede objekt som de fleste europæere men næsten ingen afrikanere har adgang til. I udviklingslande er mobilitet et uhyre knapt gode, stærkt eftertragtet både som nødvendighedsartikel på arbejde og i fritiden og som statussymbol. Måden at opnå dette forbrug på er at eje eller have rådighed over en bil. Dennes store kulturelle rolle er også kendt i de rige samfund, men yderligere accentueret i ulandene. Følelsen af komfort og frihed ved at kunne bevæge sig rundt i eget motorkøretøj på steder hvor den offentlige transport er enten meget utilstrækkelig eller ikke eksisterende, og hvor selv myndigheder og virksomheder kan have vanskeligheder med at skaffe transport i det fornødne omfang, er for den udsendte næsten en selvfølge.

De materielle forskelle i forbrugsevne har både symbolsk og substantiel betydning. Men et nok så symptomatisk udtryk for kultursegregeringens dybde er at de to parter end ikke er i stand til at mødes på felter hvor den materielle formåen i princippet betyder mindre. I de højtudviklede samfund er skole og idræt ikke på entydig vis samlingspunkter, men barriererne overskrides dog ofte, og folk samles om fælles aktiviteter og projekter. Dette er anderledes i ulandene. Skolen er i praksis et dårligt eksempel på et muligt mødested eftersom de udsendte kun har få børn i skolealderen og – hvis de endelig har nogen – en naturlig interesse i at disse uddannes i et system hvor de kulturelle referencerammer er de samme som dem der findes hjemme – deraf internationale skoler.

Derimod er det påfaldende at idræt ikke er i stand til at samle de to kulturer. Det gælder i klubber, og det gælder løst strukturerede aktiviteter som strandture og lignende weekendforhold. En del kan forklares ved forskellige grader af økonomisk formåen, personligt overskud til rekreative aktiviteter og anderledes præferencer. Men der bliver en rest tilovers hvor interessen i selve aktiviteten kan være til stede hos individer fra begge sider, men alligevel ikke fører til noget der minder om integration. Den kulturelle fremmedhed lader til at være en virkelig barriere. Den lader sig ikke overskride ad den gode viljes vej, men kræver en ramme der er uden for og uafhængig af individernes mentalitet. Mødet med medmennesket kommer lettere hvis det ikke er et mål i sig selv, men en uundgåelig følgevirkning af en ydre pligt eller behov. Ganske vist findes der visse muligheder for at mingle med de medlemmer af den lokale befolkning som kommer tættest på den udsendte i indkomst og status: på cafeer og restauranter, til offentlige events og i et vist omfang ved selskabelighed i private hjem. Men den almindelige erfaring er at de udsendte privat lever i deres egne sluttede cirkler, ikke nødvendigvis bestående af f.eks. danskere eller skandinaver alene, men fra de rige lande i den vestlige kulturkreds.

Frikvarter. Verden er trods alt ikke en ren jammerdal.
Kilde: Christian Kelm-Hansen: *Frivillig*, Mellempøkkeligt Samvirke 1969, s. 63.

Frivillig-kolonien er ikke kun et på forhånd givet, tilært-naturligt fællesskab om et kulturelt normsæt og kendte vaner. Den fungerer som en støtte og lynafleder i forhold til den meget fremmede værtskultur der omgiver kolonien. Det hjælper den enkelte at kunne udveksle erfaringer med skæbnefæller om alle problemerne med at få tingene til at virke i et underudviklet samfund, ikke mindst på arbejdspladsen. Dette er et vitalt felt eftersom aktiviteterne her er anledningen til og formålet med overhovedet at komme til det fremmede land.

Arbejdspladsen

Danskeren og *den anden* er sikre på at møde hinanden på arbejde. *Anden-hedens* psykologiske og eksistentielle pres er både lettere og sværere her. En arbejdsplads er et teknisk-økonomisk system. Dets eksistensberettigelse beror ikke på de enkelte deltagers subjektive engage-

ment, oplevelse eller følelse, men af opfyldelsen af organisationens instrumentelle sigte. Det mellemmen-neskelige og det eksistentielle spiller naturligvis en stor rolle heri, men på en afgrænset og operationaliserbar måde: Den som kan kommunikere, tilpasse sig og samarbejde som kan finde balancen mellem at stille krav og tage hensyn, baseret på en forståelse af de øvrige deltageres potentialer, forventninger og normer, kan også erhverve en sikker position at udfylde sin teknisk-faglige funktion fra. Og tilsvarende: Såfremt det for den enkelte lykkes at gennemføre en succesrig integration af sig selv i den lokale virksomheds- og organisationskultur og spille en positiv rolle i denne, er ryggen fri over for både fremmede og landsmænd. Respekten er i hus. Men omvendt: Lykkedes tingene *ikke* her, er vejen banet for en negativ, opgivende og/eller kynisk holdning, eller kort sagt: et på alle niveauer – fra det instrumentelle til det eksistentielle – fejlslagent kulturmøde.

Kulturel forskellighed mellem danske bistandsarbejdere og lokale kolleger, chefer eller underordnede (herunder elever) har kun i få tilfælde ført til sådanne katastrofer. De danske udsendte var normalt hjemmefra forberedt på at møde store vanskeligheder under udførelsen af arbejdet, både kulturelt betingede problemer, men nok så meget på grund af udviklingssamfundets ressourcemangel, som på næsten alle områder blokerer for en effektiv udnyttelse af de kræfter som sættes ind, herunder den sjældne og bekostelige udenlandske arbejdskraft. Forberedelse hjemmefra omfattede også f.eks. hierarkiernes og den formelle omgangstones større betydning. På dette område var den udsendte nødt til at tilpasse sig. Med den store, almindeligt udbredte respekt for den fremmede eksperter rolle behøvede den udsendte på den anden side ikke frygte at få en dårlig behandling. Lokale overordnede myndighedspersoner ville normalt udvise stor velvilje – måske også større end de umiddelbart havde lyst til – og strække sig langt for ikke at genere de fremmede donorer der stod bag den enkelte udsendte.

Et af de få punkter hvor udsendte kunne risikere at støde ind i problemer, havde med forskelle i kompetencekultur at gøre. Frivillige (fra Mellemløst Samvirke), der typisk ikke havde langvarige uddannelser og var yngre og mere uerfarne end eksperter udsendt af Danida eller FN, kom ved nogle lejligheder ud for at de kompetencer de havde, ikke blev opfattet som værdifulde nok til at de kunne betros noget ansvar. Det modsatte kunne også være tilfældet: at de, fordi de var hvide uddannede europæere, blev kastet ud i store krævende ledelsesopgaver som de ikke var rustet til. Det var ikke normen, men det hændte. Rollen som frivillig kunne i det hele taget fremkalde en vis afstandtagen. Nogle lokale regnede dem for dumme fordi de ikke brugte deres kunnen til at tjene så meget som overhovedet muligt. Eksperter anså de frivillige for blåøjede idealister. Man kan kalde dette for kultursammenstød, men det var dog et temmelig overfladisk og betydningsløst et af slagsen, om end der på længere sigt med fuld berettigelse er sket en bevidst nedbrydning af

skellet mellem den idealistiske frivillige og den professionelle ekspert.

Counterpart-problemet

Et virkeligt og alvorligt kultursammenstød finder man bag det såkaldte counterpart-problem. Dette er ikke direkte betinget af forskellen mellem vestlig og afrikansk kultur i bredeste almindelighed, men produkt af forskellen mellem den klassisk-moderne resultatorienterede arbejdspladskultur og den særlige bistandskultur der opstod i samarbejdet mellem på den ene side donorerne og på den anden side de nationalistiske regeringer i de nyligt uafhængige lande. Da opsvinget for ulandsbistanden kom i 1960'erne, brugte man ordet *gapfilling* om den funktion mange udsendte danske eksperter havde. De skulle erstatte engelske professionsuddannede specialister – dyrlæger, agronomer, økonomer, lærere osv. – som ved uafhængigheden eller kort derefter valgte at forlade Afrika og rejse tilbage til England. Det var i begyndelsen en populær bistandsform, både blandt nye uafhængige regeringer og i bistandsforvaltningen. Behovet var klart, og administrationen af ordningen billig og enkel. Men der manglede et større perspektiv i den. Den bragte ingen videre udvikling og havde ikke til formål at overføre den udsendte eksperter viden til lokal arbejdskraft.

Den bistandsform der nu i stigende grad vandt frem, var *projektet*. Et sådant går ud på – på et eller få udvalgte steder og i en begrænset periode – at iværksætte en særlig indsats på et område som der er et generelt behov for at styrke. Udviklingsprojektets hovedsigte er ikke dets egen isolerede effekt, men derimod dets eksempelværdi og værdien af at der via de udsendte eksperter overføres viden til lokale teknikere og ledere. Metaforisk betegnet er projektet et sædekorn: Det skal reproducere og mangfoldiggøre sig selv. Det afgørende led i processen er counterpart-mekanismen. Den går ud på at der til de vigtige udenlandske eksperter som be-mander projektet i den støttede del af dets eksistensperiode, knyttes lokale kolleger som efter en passende oplæringsperiode skal træde ind og udfylde udlændingenes plads, føre projektet videre med lokale ressourcer og sprede den erhvervede knowhow til endnu flere mennesker. Strategiens udførelse blev den ene gang efter den anden blokeret ved at de aftalte counterparts enten ikke kom til projektet, eller med korte intervaller blev skiftet ud med andre, sådan at ingen af dem kom i nærheden af den kompetenceudvikling og indføling med arbejdet som var hensigten.

Den kulturfaktor der fra ulandets side reagerede negativt i forhold til den erklærede og aftalte hensigt var dyrkelsen af *chefen* og *lederen* på bekostning af *specialisten*, af *magten* på bekostning af *kompetencen*. I teoretiske termer kan man med Niklas Luhmann sige at arbejdsdelingen i det moderne (udviklede) samfund er funktionel, mangfoldig og bygger på autonome, selvoprettholdende delsystemer der nyder respekt og anerkendelse som uundværlige dele af totalsystemet. Det gør de ved at reagere adækvat på de signaler der kommer

fra andre delsystemer. I det traditionelle (underudviklede) samfund, derimod, er arbejdsdelingen hierarkisk og rigid (Luhmann 1997: 680, 708, 739, 743ff). Dem der befinder sig i eller nær toppen, vogter på deres privilegier. Der er kun få veje til advancement, andre valg er blindgyder. Derfor er der intet incitament til, for medlemmer eller potentielle medlemmer af en lokal ulandselite, at vælge udførelse af tekniske funktioner eller specialiseret ledelsesarbejde på mellemniveau som et kald. Herfra løber intet videre til magtens sfære, statsadministrationen, den politiske forvaltning.

Tilstandens årsag kan og bør ikke udelukkende forstås synkront-funktionelt, men også historisk. Forvaltningsapparaterne i de nyligt uafhængige lande var overtaget fra den koloniale struktur. Det koloniale samfund var ligesom det postkoloniale præget af dualisme mellem stat og folk, men de negative virkninger heraf blev afdæmpet ved at koloniadministratorerne ikke kun sørgede for magtens forvaltning, men også for investering i og bemanning af teknik og infrastruktur, reguleret af de normer og incitamentsstrukturer der var gældende i metropolen. Følgende ovenstående teoretiske bestemmelse kunne teknikere, lærere og indehavere af andre professionsbaserede erhverv let motiveres til at indgå i de produktions- og servicesystemer som ikke indgik i, men derimod – formelt – var underordnet samfundets politisk styrende instanser. Den moderne systemkultur garanterede at de med hensyn til arbejdsvilkår, aflønning og mulighed for fortsættelse af karrieren eller skift i denne, blev behandlet på en sådan måde at de ikke blev tabere i kapløbet om penge, status og prestige. Da periferien, altså kolonierne, blev overladt til sig selv, blev den politiske, forvaltningsmæssige og militære magts tomrum fyldt ud af den lokale elite. Her fandt denne en ramme for virkeliggørelse af sine ambitioner som harmonerede med dens egen traditionelle, hierarkisk-klientelistske politiske kultur (Manghezi 1976: 72-82; Thomson 2000: 83-84, 91, 105-113). Resultatet blev det kendte: Da metropolens moderne funktionelle systemkultur blev afløst af den traditionelle afrikanske, baseret på hierarkier og indkomstforskelle, rejste de fleste professionelle hjem. En del af de ledige pladser blev udfyldt ved den nævnte gapfilling, finansieret eller medfinansieret af bistandsdonorerne, som altså – også på denne måde – udfyldte det vakuum som kolonimagten havde efterladt.

Donorerne ville imidlertid ikke nøjes med at udfylde. De ville udvikle, og projektarbejdsformen blev efterhånden, i en lang periode, fremtrædende ved ydelsen af bistand. Mens der utvivlsomt var mange projekter der førte til et i sig selv udmærket og gavnligt resultat, er der dog næppe tvivl om at det i økonomisk henseende, i et cost/benefit-perspektiv, ikke var nogen synderligt effektiv udviklingshjælp. Mange af investeringerne har ikke vist sig levedygtige på længere sigt. Havde den planlagte vidensoverførsel fundet sted, havde det nok været til at leve med at de første investeringer i bygninger og maskiner aldrig producerede et output der stod i rimeligt forhold til investeringens størrelse. Men fordi

de counterparts der skulle først iagttage, derefter tilegne sig og endelig praktisere den ekspertviden som foldede sig ud i projekterne; – fordi de ikke for alvor var dedikerede til denne opgave; – fordi de, når det kom til stykket, tilhørte et andet system end det teknisk-professionelle, blev vidensoverførslen i mange, mange tilfælde tabt på gulvet. Det synlige bevis var at projektet gik ned i ydelse eller gik helt i stå hurtigt efter at de udsendte eksperter forlod det.

Naturligvis var problemet synligt allerede mens eksperterne var på stedet. Det var en faktor de udsendte måtte leve med. Problemet er her – for enkelhedens skyld – blevet skildret med udgangspunkt i større projekter hvori indgik ekspertise på højeste niveau, men det gælder – *mutatis mutandis* – også i andre virksomheder og institutioner i udviklingslandene. Disse mange delsystemer savner autonomi: beføjelser, rettigheder og ressourcer der sætter dem i stand til at opretholde sig selv og aflønne og befordre sine deltagere. Disse goder og muligheder er der i Afrika kun ringe adgang til via funktionel specialisering. Bedre er mulighederne ved hierarkisk positionering. Skriveborde, papirer og skemaer er i højere grad status- og indkomstgivende end udførelse af eller direkte ledelsesmæssigt ansvar for konkrete, praktiske arbejdsopgaver. Der er svag integration og mobilitet i forholdet mellem top og bund. Hierarkiet i landet stammer fra kolonitiden, men det føres videre i en beskåret og perverteret form. Den rigide strukturelle underordning der skilte koloniadministratorer og specialister på den ene side fra den indfødte befolknings flertal på den anden side, fortsatte, men dette arrangements relative tekniske effektivitet gik fløjen.

Dette grundvilkår er afgørende for at forstå de udsendtes forskelligartede reaktioner på det kulturmøde der fandt sted via arbejdspladsen. Nogle arbejdede i gapfilling-funktioner: De kunne med lidt held stille sig tilfredse med at opretholde en nødvendig samfundsmæssig funktion. En frustration over vanskeligheden ved at lære fra sig og nå bare lidt videre end dagen og vejen kunne måske opstå, men behøvede ikke at ødelægge oplevelsen af god arbejdsudførelse. Andre havde som specifik opgave at udvikle og opbygge. Dette kunne naturligvis også ske; i hvilken grad var afhængigt af ressourcer, held og egne evner. Men en følelse af i bedste fald træghed, i værste fald march på stedet er noget som virkelig, mange udsendte har oplevet. Den kan ses som historisk og institutionelt forårsaget, men der indgår – ifølge den her udfoldede argumentation – også en kulturel faktor, indlejret i institutionerne ganske vist, men dog kulturel i sit væsen.

Langt de fleste som har mødt denne form for modgang – der kommer oven i de mange andre, mere trivielle vanskeligheder ved at være udsendt – har reageret ved at tilpasse sig; ved under de givne omstændigheder at arbejde så godt som muligt; ved at se sig selv og sine genvordigheder i et reflekterende og ironisk perspektiv; ved at glæde sig over muligheden for gennem hver-

dagslivets direkte erfaring at lære en del af verden at kende, som de fleste europæere forbliver uvidende om; ved at opfatte den fase af bistandsarbejdet man tager del i, som et skridt i retning mod noget der virker bedre. Men for enkelte blev det en decideret negativ oplevelse som omsattes i skuffelse, kynisme eller ligegyldighed over for arbejdsopgaverne. For de udsendende instanser, Danida og Mellemfolkeligt Samvirke, har det altid været en udfordring at sikre at så få som muligt reagerede på denne måde. Skete det for ofte, kunne den negative side af kulturmødet blive selvforstærkende. Modtagersiden måtte forventes at opfatte negative personer som nogen der ikke egnede sig til deres arbejde og ikke havde respekt for det sted de befandt sig, og de mennesker de skulle arbejde sammen med. Hjælpen ville blive endnu mindre effektiv og donororganisationens renommé lide skade. De udsendte blev derfor hjemmefra fortalt om forholdene og instrueret i at udvise tålmodighed og realitetssans. Nogen helt let opgave var det ikke at finde en balance mellem dette på den ene side og på den anden side det lige så nødvendige engagement og høje ambitionsniveau hos den enkelte. I reglen lykkedes det. Men at man fik tingene til at glide i hverdagen eliminerede naturligvis ikke problemerne med at opnå succes med bistanden som sådan.

Hvad der videre skete

Det billede der ovenfor er blevet oprullet, viser fortiden skematisk og statisk, *anno* ca. 1975. Det er en historisk erfaring. Udviklingsbistanden har som politisk og kulturelt fænomen og som begreb eksisteret i op mod et halvt århundrede. Den forløbne tid har bevidnet mange forsøg på at gribe tingene an på en anden måde. Blandt de nye strategier og metoder er lokalsamfunds-, kvinde- og fattigdomsorientering med henblik på at omgå den hierarkisk-klientelistisk baserede tilegnelse af bistanden. Som led heri er dele af bistanden blevet omdirigeret fra bistandsagenturer og centralmyndigheder i modtagerlandene til ngo'er og lokale partnere. Der er sket øget inddragelse af privatsektoren både på giver- og modtagerside. Bistanden er – dog ikke konsekvent – blevet omgærdet med et system af betingelser og sanktioner, og der er specielt blevet stillet krav om – og givet støtte til – *good governance* (Thorbecke 2000; Nugent 2004: 327). Som den aktuelle debat viser, er der endnu lang vej til en løsning af de grundlæggende problemer, selv om disse er tydeligt erkendte.

Fra den her anlagte kulturmødesynsvinkel er det ngo'erne og de lokale partnerskaber der er den mest interessante fornyelse. Skal man se kritisk på det, er den mest oplagte indvending vel nok at sådanne engagements begrænsede skala harmonerer dårligt med det behov for massive udviklingsinvesteringer som er til stede (Sachs 2005). Der er dog også andre problemer. Ngo-projektets koncept går ud på at mindske distancen mellem de udefra kommende bistandsydere og den lokale kultur. De seneste årtiers globaliseringsbølge – også på det kulturelle område – kan ses som en støtte hertil. Trods den materielle fattigdom blandt masserne er der rundt om på kloden flere og flere lokale kultur-

eliter som henter deres målsætninger og værdier fra det globale kredsløb af teknologier, tanksæt og mediebilleder. Kulturpåvirkningen går ikke kun fra centrum til periferi, men også den anden vej (Appadurai 1996: 33ff). At kulturmødet i stigende grad henter næring fra globaliseringen i stedet for fra kolonialismens nedarvede strukturer, kunne være en kilde til styrkelse og selvstændiggørelse af de aktører der besidder viljen til forandring.

Endnu en gang skal der dog tages højde for den kontinuitet som ligger i institutionerne. Kolonialismen byggede på en top-down-styringsmodel som viste sig katastrofal da de professionelle eksperter i dens delsystemer forsvandt og lod en dikotomi mellem politisk elite og folkelige masser tilbage som sit konstituerende element. Projektmodellen var, som ovenfor forklaret, ikke i stand til at overvinde de begrænsninger som den politiske og forvaltningsmæssige struktur skabte, men inden for dens ramme udkrystalliserede sig en stabil bistandskultur. Den decentraliserede ngo-kultur er også en projektkultur. Spørgsmålet er i hvilken grad man kan forvente at outputtet fra denne bliver større eller bedre end fra den hidtidige.

Modellen har allerede været aktiv længe nok til at indtage en stabil plads i registeret over velmente, men ikke vellykkede tiltag. Dette skyldes at den stadig, uanset skiftet i den historiske kontekst, ikke rummer nogen indbygget sandsynlighed for målsætningsopfyldelse. Et af projektets fremmeste kendetegn er ad hoc-aspektet, dvs. fravær af kontinuitet. Inden for bestemte andre systemer end udviklingsbistanden, f.eks. militæret, uddannelsessystemet eller det private erhvervsliv, er dette ikke noget principielt problem. Her er projektet enten en øvelse eller et eksperiment, som gerne må slå fejl, eller det er designet til at opnå et bestemt konkret resultat som andre instanser inden for samme system skal føre videre. I bistandsmiljøet er det anderledes. Hvis projektets gennemførelse virker rimelig og forsvarelig undervejs, er det umuligt senere at drage nogen til ansvar for at det ikke viser sig brugbart på længere sigt. Dermed være ikke sagt at projektmedarbejdere er ansvarsløse. Blot er det indlysende at såvel deres egen subjektive ansvarsfølelse som opdragsgiverens mulighed for kontrol og sanktion kun gælder inden for et kort tidsperspektiv. Projektmedarbejderen arbejder med et evigt nu som den kronologiske ramme. Hans tidsperspektiv gælder hans egen karriere, og der er ikke nogen nødvendig sammenhæng mellem denne og målsætningen for det bistandssystem han arbejder i.

Det globaliserede kulturmøde

For den menneskeligt-kulturelle side af sagen betyder dette at de samme mekanismer som tidligere forbliver i kraft. Den enkelte der lader sig udsende, gør det stadig ikke – kun – for vindings og karrieres skyld, men for at arbejde på opfyldelsen af etiske og politiske målsætninger som rækker ud over individet selv. Men hvis dette ikke kan ske med held, åbner den individuelle psykologiske tilpasning til det fremmede miljø – kulturmødet

– for at forløbet alligevel kan blive harmonisk, for personen selv og for det system han er med til at bemande.

Kulturmødet har dog en noget anden substans i dag. Det er præget af globaliseringens lettere kommunikation og flere fælles holdepunkter, spredt gennem ungdoms- og forbrugerkulturen samt den øgede adgang til uddannelser og massemedier. Den moderne bistandsarbejder svømmer som fisken i vandet. Med øget købekraft og stærkere teknologi kan han endnu lettere end tidligere overvinde de praktiske vanskeligheder der er forbundet med at forlade metropolen. Når han kommer ud i periferien, er det mere sandsynligt end før at han finder lokale ligesindede, der måske stadig er i en subaltern position, men er det mere umærkeligt end før og – måske – godt på vej til helt at opfylde dette historiske svælg og blive medlemmer af en global elite.

Det er et positivt træk ved den moderne kulturudvikling at etnicitetens betydning for markering af sociale og kulturelle skel er under afvikling, men kritiske røster kunne hævde at også den nye orden reproducerer subtile herskerstrategier, beroende på adgang og udelukkelse og skarpe skel mellem elite og masse. Historiens ironi er umiskendelig. Eksperterne er ikke klare i mælet på dette punkt. I den akademiske diskurs om det postkoloniale er der en tendens til at bevæge sig i uigenkuelige lag af forbehold, nuanceringer og påstande om tilsyneladende simple ting's underliggende subtilitet. Det er næppe *kun* nykker, men udtryk for hvor svært det er at håndtere disse spørgsmål (Eagleton 1999).

Konklusion

Kulturmødet, set i en bistandssammenhæng, er ikke nogen forandrende og udviklende kraft, men en tilpasningsproces. Den udsendte ulandsarbejder skal ikke integreres i en bred lokal kultur, men i en særlig bistands-subkultur hvis rødder og væsentlige indhold kan føres tilbage til den koloniale periode. Integrationen er sjældent vanskelig, for den nye kultur hviler på privilegier og gode muligheder for at føre kerneelementer af den hidtidige livsstil videre. Kulturchok er sjældne. Tværtimod indeholder kulturmødet på et menneskeligt og oplevelsesmæssigt plan mange positive elementer som kan bidrage til at kompensere for de store vanskeligheder der – qua det udviklingsproblem som berettiger bistandssystemet – eksisterer på et professionelt plan. Det professionelle liv – som *gapfiller* eller på *projektet* – er i sig selv en del af den kultur man skal indpasses i. På dette felt består kulturtilpasningen i at kombinere den udenlandske eksperts ledende og initiativtagende rolle, med en reflekteret og accepterende forståelse af de barrierer af kulturel og materiel art som hindrer at initiativerne får den ønskede effekt.

Kulturmødet rummer et paradoks: På den ene side er tilpasningen konservativ, ikke kun socialt og hierarkisk betragtet, men også ved at understøtte de deltagende individers accept af et system som ikke virker efter hensigten og aldrig har gjort det. På den anden side er

de indarbejdede kulturmødemekanismer en forudsætning for at det samarbejde og den internationale solidaritet som udviklingsbistanden repræsenterer, kan fortsætte i en stabil form. Det er et virkeligt paradoks, dvs. det kan ikke løses eller dekonstrueres, blot forklares.

I forhold til den fremadrettede bistandspolitiske debat peger kulturmødets historiske erfaring ikke på løsninger, men nok på en relevant indsigt: Bistandsindsatsens problemer kan ikke reduceres til hverken gammel kultur eller aktuel politik. Det er ikke bistanden der har skabt problemerne, men den er en del af dem.

Jan Pedersen er lektor ved Institut for Historie, Københavns Universitet

Litteratur:

Bach, Chr. Friis m.fl. (udk. 2006): *Idealer og realiteter: Dansk udviklingspolitik's historie*. København: Gyldendal.

Appadurai, A. (1996): *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

Bank-Mikkelsen, G., Skaarup Rasmussen, A. (2005): *Det kulturelle møde*. Århus: Systime.

Bhabha, H.K. (1994): *The Location of Culture*. London: Routledge.

Douglas, M. (1996 [1966]): *Purity and Danger: An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo*. London: Routledge.

Eagleton, T. (1999): "In the Gaudy Supermarket". *London Review of Books* 21/10:

<http://www.lrb.co.uk/v21/n10/eag101.html>.

Garfinkel, H. (1999 [1967]): *Studies in Ethnomethodology*. Cambridge: Polity Press.

Goldschmidt, V. m.fl. (1971): *Dansk frivilligbistand I-II*. København: Nyt fra Samfundsvidenskaberne nr. 25.

Hyllbjerg, R. (interview med) (2005): "Vi skal kolonisere Afrika". *Politiken* 20. august, 3. sektion: 5.

Jensen, S., Rye Olsen, G. (2005): "At forstå Afrika". *Politikens kronik* 6. juli, 2. sektion: 5.

Luhmann, N. (1997): *Die Gesellschaft der Gesellschaft*. Frankfurt/M: Suhrkamp.

Manghezi, A. (1976): *Class, Elite and Community in African Development*. Uppsala: Scandinavian Institute of African Studies.

Nielson, P. (interview med) (2005): "Bistand til Afrika nytter faktisk". *Politiken* 10. september, 3. sektion: 5.

Nugent, P. (2004): *Africa since Independence*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Paldam, M. (1997): *Dansk u-landshjælp: Altruismens politiske økonomi*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.

Polanyi, K. (1957 [1944]): *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time*. Boston: Beacon.

Ruud, A. Engelsen, Kjerland, K. Alsaker (2003): *Vekst, vilje og utfordringer. Norsk utviklingshjelps historie bd. 2: 1975-1989*. Bergen: Fagbokforlaget.

Sachs, J.D. (2005): *Investing in Development: A Practical Plan to Achieve the Millennium Goals*. London: Earthscan, <http://www.unmillenniumproject.org/documents/MainReportComplete-lowres.pdf>.

Schwanitz, D. (1995): "Systems Theory According to Niklas Luhmann: Its Environment and Conceptual Strategies". *Cultural Critique* 30: 137-170.

Simensen, J.: *Norge møter den tredje verden. Norsk utviklingshjelps historie bd. 1: 1952-1975*. Bergen: Fagbokforlaget.

Thomson, A. (2000): *An Introduction to African Politics*. London: Routledge.

Thorbecke, E.: (2000): "The development doctrine and foreign aid 1950-2000". In: Tarp, F., Hjertholm, P. (red.): *Foreign Aid and Development: Lessons Learnt and Directions for the Future*. London: Routledge: 17-47.

Young, R.J.C. (2001): *Postcolonialism: A Historical Introduction*. Oxford: Blackwell.

Zweig, S. (1995): *Nirgendwo in Afrika*. (Roman). München: Langen Müller. Filmatiseret 2001, instr. Karoline Link.